

KRITIKAI RECENZIÓK

Bartha Eszter

A RENDSZERVÁLTÁS GYERMEKEI

SZALAI ERZSÉBET: KOORDINÁTÁKON KÍVÜL:
FIATAL FELNÖTTEK A MAI MAGYARORSZÁGON
(ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ, 2011)

A recenzió azt vizsgálja, hogy Szalai Erzsébet új könyvének tükrében hogyan alakul a mai magyar fiatalok habitusa, identitása és személyisége, megjelennek-e körükben a nagy generációs élmények, illetve van-e esély arra, hogy e nemzedék generációvá váljon. Az írás körbejárja, hogyan élik meg a fiatalok a kötet alapjául szolgáló életútinterjúk tükrében a fél-perifériás kapitalizmust, és hogyan próbálnak meg lázadni – ha lázadnak egyáltalán – egy olyan környezetben, ahol hiányoznak a lázadás szellemi és strukturális előfeltételei. Ezekon a feltételeken az egyén vajmi keveset, egy közösség azonban valamivel többet tud változtatni, ha a civil szférában sikerül megtalálni a közös koordinátákat.

Több mint húsz évvel a rendszerváltás után igencsak aktuális elgondolkodni azon, mi is történt azzal a nemzedékkel, amelyik gyerekként élte meg a rendszerváltást, így szocializációjának egy része arra az időszakra esett, amikor a „létező szocializmus” válsága már érezhető volt Magyarországon, belenővekedni viszont már az újkapitalista rendszerbe növekedett bele. Szalai Erzsébet új könyve nemcsak aktuális kérdéseket feszeget, hanem fontos hiánypótló munka is a szakirodalomban. Az ifjúság kutatásában ugyanis a kvantitatív módszerek dominálnak;¹ kvalitatív elemzésekre csak kevés példát találunk, holott a habitust és az identitást – a könyv két alapkategóriáját – a szerző által választott módszerrel, a mélyinterjú elemzéssel lehet a legadekvátábban megragadni.

A kötet tehát mind témaválasztása, mind pedig választott módszertana okán is feltétlenül igényt tarthat úgy a nagyközönség, mint a szakma figyelmére és kritikájára. A szociológiában ritka az a munka, amely egyszerre képes megszólítani ezt a kettőt; a könyv olvashatóssága, remek stílusa és közérthető nyelvezte mindenképpen kiemelendő a kötet erőnei közül. A *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon* című könyv több ok miatt is a hazai szociológia kiemelkedő teljesítménye. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert és kutatott terület a posztadoleszcencia jelensége – az „örökifjú”, felnőttként képtelen fiatalok megjelenése a társadalomban, annak minden következményével együtt. A posztadoleszcencia problémáját a hazai szakirodalomban Somlai Péter fejti ki elméletileg a legigényesebben (Somlai 2007), de említhetem Bognár Virág, Tóth Olga és Kabai Imre nevét, akik fontos magyarországi kutatásokat folytattak a témában.

A kötet legfontosabb érdemei között említhető a posztadoleszcencia problémájának elméleti igényű továbbgondolása és szisztematikus kifejtése. Szalai Erzsébet elemi erővel láttatja, mit jelent a posztadoleszcencia a félperiférián, és igen eredeti módon kapcsolja össze ezt a jelenséget a rendszerkritikával. A vizsgált társadalmi rétegek között megkülönbözteti a vállalkozókat, a topmenedzsereket, a politikusokat, a köztisztviselőket, a munkásságot és a munkanélkülieket; emellett rétegspecifikus csoportként vizsgálja a kismamákat és az akadémiai és egyetemi értelmiséget, valamint külön tanulmányozza

1 Lásd például Gazsó és Laki (2004).

a baloldali/zöld és a radikális jobboldali civil aktivisták habitusát és identitását. Külön kiemelem Szalai Erzsébet munkásdefinícióját, amelyet igen eredetinek tartok. A munkásokat úgy definiálja, mint „azokat, akik munkaerejük áruba bocsátásából élnek, és (de) ezen belül sem »irányítástechnikai«, sem más szellemi szempontból nem töltöttek be csúcvezetői pozíciót. Ez a meghatározás tehát kéttényezős: egyfelől a tőke-munka viszonyt, másfelől a munkamegosztásban elfoglalt helyet tekinti az adott társadalmi réteg (rétegek) megkülönböztetése alapjának” (Szalai 2011: 80). A szerző egyik fontos megállapítása, hogy a munkamegosztásban elfoglalt hely továbbra is döntő szerepet játszik a társadalmi rétegződésben; mint ahogyan (nem véletlenül) a munkanélküliek állnak a hierarchia legalján, és közülük sorolták be a legtöbben magukat az alsó középosztályba vagy a munkanélküliek „lúzer” táborába. A munkásságon belül Szalai Erzsébet megkülönbözteti a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket és az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket (i.m.: 81). Fontos itt megjegyezni, hogy a diploma csak belépőül szolgál a „jobb” munkahelyek világába, garanciát nem jelent, viszont nélküle a „lúzerek” csak a csodában vagy az elvándorlásban reménykedhetnek, ha javítani akarnak a helyzetükön. Szalai Erzsébet emellett – korábbi munkáskutatásaira támaszkodva (Szalai 2004a) – megkülönbözteti a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar „buheráló”, rosszabb helyzetben levő, kizsákmányoltabb munkásságától. Felosztása és következtetésesei egybecsengenek Ferge Zsuzsa megállapításával, aki szintén fragmentálnak nevezte a hazai munkástudatot.

Mit formáz tehát a rendszerváltás gyermekeinek habitusa és identitása? Szalai Erzsébet továbbgondolja Bourdieu habitusfogalmát, és arra a következtetésre jut, hogy a neves francia szociológus túlzottan statikus habitusfogalmat használ, és kevés figyelmet fordít azokra a helyzetekre, ahol a habitus „túlszalad” a struktúrán. Ha azonban figyelmesen olvassuk az interjúrészleteket, az derül ki belőlük, hogy a fiatalok habitusa több ponton „belesimul” az újkapitalizmus rendszerébe: elfogadják az új rendszer szélsőségesen individualista, versenyszellemű logikáját, olyannyira, hogy sokan baráti kapcsolataikat is csak az „adok-kapok” szellemében képesek mérlegelni és értékelni. Szalai Erzsébet fontos megállapítása, hogy a szélsőségesen narcisztikus személyiség meghatározott társadalmi viszonyok terméke; ugyanakkor – és ezt is fontos hangsúlyozni! – a habitus „előreszalad” annyiban, hogy a fiatalok túlnyomó többsége *bírálta* a rendszert – ha strukturális gondolkodás hiányában nem is volt képes egy átfogó rendszerkritika megfogalmazására. De hogyan is várhatjuk el, hogy képesek legyenek erre, ha az elmúlt húsz évben a mainstream sokat tett azért, hogy eltűnjön a strukturális gondolkodás, és eltűnjenek azok a kategóriák, amelyekben megragadható a rendszerkritika, teret engedve így a civilizációs-rasszista érvelésnek, ami jobb híján oly sok fiataalt magával ragad? A fiatalok érzékelik a rendszer

válságát – ugyanakkor képtelenek arra, hogy magukat a rendszeroakat megfogalmazzák. De nem tekinthetjük-e a lázadás első jelének azt, hogy a rendszer válságát egyáltalán érzékelik? És nem számít-e pozitívumnak, hogy sokan sokat tesznek azért, hogy a saját életükben más szabályok szerint éljenek, és ne a tőke logika szerint alakítsák kapcsolataikat? Úgy tűnik, hogy minden interjúalany életében fontos – talán a legfontosabb – vonatkoztatási pont a család, és nem köthető-e ez össze azzal, hogy a mai posztadoleszcensek életében csak átmeneti időszakot jelent a posztadoleszcencia, mert valójában *mindannyian* arra vágnak, hogy a Kádár-korszakban – és a fordista kapitalizmusban – „normálisnak” tekintett életet éljék – hogy legyenek az életükben biztos pontok és kapaszkodók? Kristóf Luca a kötet módszertani – bár a szerző akaratán kívüli – hiányosságai között említi, hogy a vidéki fiatalok kívül maradtak a kutatáson (Kristóf 2011). Jómagam a fentiek okán azt hiszem, a kötet így is jól reprezentálja a mai Magyarországot, hiszen a fiatalok ugyanazt a rendszert élik meg Pesten, mint Debrecenben vagy Kiskunfélegyházán.

A terjedelmesen közölt interjúrészletekből plasztikusan kibontakozik a félperifériás kapitalizmus (fél)munkástudata: egyfelől a centrumkapitalizmus halvány és homályos bírálata, másfelől az elképzelt „Nyugat” és a magyar „ugar” fájdalmasan megtapasztalt ellentéte, ahonnan az egyedüli kiutat az intim szférába való menekülés vagy pedig a nyugati álmom és a kivándorlás gondolatának kergetése jelenti. Mintha Ady Endre és Kosztolányi Dezső óta nem sokat változott volna a világ a magyar „ugaron”: Kosztolányi fiatal kortársainak még Párizs jelentette a mércét, Patikárius Jancsinak már Amerika és Hollywood... Érdemes összevetni a kutatás eredményeit Katherine S. Newman amerikai életútinterjúival (Newman 1988, 1999). Newman azt vizsgálja, hogyan tapasztalja meg az individualista tőke logikában „szocializált” amerikai középosztály a lefelé való társadalmi mobilitást, hogyan próbál alkalmazkodni a habitus megváltozott körülményekhez. Newman vizsgálataiban a társadalom nem változik, Amerika (továbbra is) „lúzernek” könyvel el a lefelé mobil családokat, ahonnan a gyerekek is menekülni (vagy kitörni) igyekeznek. Hol van tehát a lázadás? Vagy még inkább: lehet-e, érdemes-e lázadni a (fél)periférián, ha maga a centrum „nem mozog”? A Trockij által megálmodott világforradalom helyett megvalósult a sztálini „szocializmus egy országban”; tanulságai arra intenek, hogy a periféria mozgásteret legalábbis korlátozott. Itt említem a kötet számomra egyedüli hiányosságát. Miközben teret kapnak a nyugati szociológia képviselői, a Kelet-Európa-fogalom aluldimenzionált marad, holott a szerző végig operál a félperiféria fogalmával.² A Kelet-Európa-kutatásban a hazai történetek nemzetközileg is számottevő eredményeket értek el, amelyről a hazai szakma ma valahogy megfedkezni igyekszik. Holott Kelet-Európa *akkor* érdekes volt a Nyugat számára mint régió és mint tudományos elmélet is. Azóta a helyzet sokat romlott

2 Hozzá kell tennünk, hogy a szerző ezt a feladatot nagy elméleti igényességgel elvégzi egyik, már korábban megjelent munkájában, amely angolul is megjelent (Szalai 2004b).

– mind az akadémiai közegben, mind pedig a régió megítélését tekintve. Az eredmények ettől függetlenül eredmények maradnak – akkor is, ha ez ma már történelem.

A könyv szemléletében és módszertanában interdiszciplináris megközelítést követ. A képzett szociálpszichológus számon kérheti az identitás szakirodalmának tárgyalását vagy a típusok kialakításának további szempontjait, a szűkebb diszciplinánkon belül pedig a bourdieu-i szociológia elméleti művelője felróhatja a szerzőnek, hogy nem fordít elegendő figyelmet a habitusfogalom elemzésére vagy nem elég differenciáltan értelmezi azt. Ezek a kritikák azonban nem érintik a könyv lényegi mondanivalóját; Szalai Erzsébet ugyanis nem a bourdieu-i habitusfogalom elemzését állítja munkája középpontjába, hanem továbbgondolja azt, egészen pontosan feltesz egy nagyon releváns és aktuális szociológiai kérdést: hogyan befolyásolja a félperifériás helyzet a szerencsésükre vagy balszerencsésükre abban felnőni kényszerülő fiatalok személyiségét és habitusát? Módszer-tanilag pedig perspektivikus utat mutat ahhoz, hogyan kapcsolható össze a strukturális elemzés (a félperifériás helyzet) a mélyinterjú kutatással, amelyen a szerző legfontosabb következtetései alapulnak.

Newman antropológiai kutatásai nem pusztán egyes amerikai közösségek értékvi-lágával foglalkoznak: a szerző arra keresi a választ, hogyan alakítja a sikerorientált amerikai gondolkodás az emberek sorsát olyan helyzetben, amikor az életük és a körülményeik éppen nem az amerikai álmoknak megfelelően alakulnak. Szalai Erzsébet irodalmi példák tükrében szemlélteti, hogy a „magyar trauma”, a lezáratlan vagy kibeszéletlen múlt meny-nyire alakítja ma is a fiatalok gondolkodását; ezt egyébként számos szociológiai kutatás megerősíti (egy korai példáért lásd Szelényi 1992). Érdemes megemlíteni, hogy sok szél-sőjobboldali fiatal számolt be arról, hogy nagyszülei erősen antikommunista érzelműek voltak vagy egyenesen az elmúlt rendszer áldozatainak tekintették magukat. A rendszerváltás sok esetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: a szélsőjobboldali fiatalok családjában a szülők jelentős arányban voltak a rendszerváltás egyértelmű vesztesei. A *ressentiment* itt – talán érthetően – a korábban bálványozott Nyugat értékeinek elutasítá-sában és egy sajátosan magyar út keresésében jelentkezik (amelyet valahol „elrontottak” a magyarság hagyományos ellenségei – és a listát innentől kezdve hosszan lehetne folytatni). Pedig a rendszerváltás és a mai magyar nemzet valódi tragédiája az, hogy nem alakult ki, még az alapértékek vonatkozásában sem, egy egységes nemzeti közmegegye-zés: a huszadik századról nincsen olyan történeti narratíva, amelyet nagy vonalakban mind a baloldal, mind pedig a jobboldal elfogad. Sőt a harc a történeti emlékezés jogáért ma is folyik – ha lehet, még élesebben, mint a rendszerváltás első éveiben, amikor felszínre kerültek a magát nemzetinek valló jobboldal sérelmei az államszocialista időszakban, amelynek kultúrpolitikáját pedig semmiképpen nem tekinthetjük egységesen kirekesztő-nek (a monopóliumra való erőszakos törekvés csak egy rövid időszakra igaz).

A magyar társadalmat és annak fiatalságát jellemző mély megosztottság azonban nemcsak a lezártan múltból, hanem – és még inkább – a félperifériás helyzetből fakad. Szalai Erzsébet életművének maradandó helye van a rendszerkritikai irodalomban, mert ennek a helyzetnek az elemzését több munkájában lelkiismeretesen elvégzi, az itt ismeretett műben pedig kijelöli a struktúrákhoz képest elcsúszott habitusok legfontosabb sajátosságait. A szociológus jó érzékkel állapítja meg, hogy a hazai akadémiai és egyetemi értelmiségnek „nem adatott meg”, hogy lázadó legyen; gondolkodásukat meghatározza a tőkés rendszerlogika. Hogyan lázadjanak akkor, ha a lázadásnak hiányzik minden intézményes és szellemi feltétele? A marxizmust sokan egyenesen a sztálinizmussal azonosítják a mai Magyarországon, csoda-e, ha sokaknak a jobboldali radikalizmus kínálja a globális tőkerrendszerrel szemben az egyedüli alternatívát?

Kristóf Luca idézett kritikájában igen jó összefoglalását adja Szalai Erzsébet a baloldali/zöld és a radikális jobboldali civil aktivisták habitusára és identitására vonatkozó lényegi megállapításainak, ezeket nem ismételtem. Figyelemre méltó azonban, hogy a vad antikommunizmussal és konkrét ellenségképpel operáló jobboldali radikalizmus a jelek szerint vonzóbb lehetőség sok fiatalnak, mint az alternatívát nem, vagy csak homályosan kínáló baloldali radikalizmus. A Nyugat és a kapitalizmus mint rendszer lényegi félreismerése jelenti a kulcsot a látszólagos ambivalenciák megértéséhez: az egyik oldalon feltétel nélküli szervilizmus, „Nyugat-imádat”, amit a választott szókins is szépen tükröz, a másik oldalon pedig a nacionalizmusba és egy képzelt múltba és identitásba való menekülés³... amivel nem vagyunk egyedül a kelet-európai félperiférián.

Mi következik mindebből a generáció (és a félperiféria) jövőjére nézve? Egy Bourdieu-kutató vitatkozhat Szalai Erzsébet habitusfogalmával, én azonban úgy látom, hogy a kötet inkább árnyalja ezt a fogalmat, hiszen a szemünk előtt bontakozik ki az a habitus, ami több ponton elcsúszott ugyan a struktúrákhoz képest, *ugyanakkor meg is erősíti azokat*. Vigasztalhatjuk magunkat azzal, hogy az amerikai középosztály éppúgy képtelen a lázadásra, mint ahogyan értelmes ellenállás is igen nehezen bontakozhat ki a (fél)periférián. A tőkelogika elleni következetes lázadás helyett marad egy narcisztikus, bizonytalanságoktól gyötört korosztály, amely könnyűszerrel áldozatul eshet a jobboldali populizmusnak. Nagyon fontosnak tartom itt a személyiségnek azt a kettősségét, ami az egész könyvből kibontakozik: egyfelől a szélsőséges narcizmus, másfelől pedig a lét- és múltbizonytalanságban megragadható önbizalomhiány és gyötrelmes énkeresés kettősségét.

Ez a generáció nincsen abban a helyzetben, hogy megváltottassa a világrendszeren belüli erőviszonyokat. A saját élete felett azonban nagyobb lehet a hatalma, mint ahogyan hiszi. A rendszerváltó generáció egykori közösségeit jórészt felmorzsolta a neoliborális

3 Ez magyarázza azt a látszólagos ellentmondást is, hogy a magát szélsőjobboldalinak tartó fiatal örömmel elmenne külföldre, ha ott kapna (nyugati fizetésért) munkát.

kapitalizmus: Schiffer Pál *Elektra* című filmjében érzékletesen mutatja be, hogyan bomlanak fel egy brigádban a baráti, kölcsönösségen alapuló viszonyok, amikor előtérbe kerül az egyéni érdek – pontosabban, csak az kerül előtérbe. Szalai Erzsébet idézi Szabó Magda *Mózes egy, huszonkettő* című kisregényét, ahol az 1950-es években szocializálódó gyerekek mind a kommunista, mind pedig a „nemzeti jobboldali” vonalon egymás társaságában találnak igazi közösséget, mivel a saját szüleivel egyik oldal sem képes azonosulni. Ezt parafrázálva a *Koordinátákon kívül* egy olyan nemzedéket mutat be, amelynek esélye sem volt arra, hogy közösségi életet éljen, mivel egy szigorú tökeologikába szocializálódott bele, ráadásul egy olyan társadalomban, ahol nem a kisebbség lesz vesztes, mint Amerikában, hanem az egykori kádári középosztály jelentős, ha nem a legnagyobb része tartozik a rendszerváltás vesztesei közé.

A gyerekkori szocializáció azonban nem minden. Somlai Péter szerint a szocializáció egy életen át tartó folyamat. Érdemes volna ebből a szempontból megvizsgálni, hogyan változott az egykori rendszerváltó generáció tagjainak habitusa? Hiszen őket valóban egy egészen más – és sok szempontból emberarcúbb – társadalomra készítette fel saját gyerekkori szocializációjuk. Az eredmény azonban inkább azt igazolta, hogy mennyire sebezhetőek voltak az akkor kialakított közösségek – akár a munkahelyi brigádokban, a rendszer által támogatva, akár ellenzékben is. Kérdés, hogy a *Koordinátákon kívül* bizonytalanságoktól gyötört nemzedéke milyen kiutat keres. A jelek szerint a közösségi életre van igény, amit a politikai pártok is kihasználnak: a szélsőjobboldal ugyanis nemcsak konkrét ellenségképpel, hanem a közösségi élet ígéretével is operál. Érdemes utalni itt Utasi Ágnes kutatásaira: a legkevesebb erőforrással rendelkező csoportokra általában a kapcsolathiány jellemző: sokan baj esetén csak közvetlen családjukra (vagy arra sem) számíthatnak – Utasi 2008). A kötet címválasztásában tükröződő bizonytalanságot oldja a kötet optimista lezárása: a szerző nem adja fel a reményt, hogy a (rendszer)kritikus fiatalok is találnak közös koordinátákat. Már csak ezért is érdemes tovább gondolkodni a magyar „ugaron”.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gazsó Ferenc – Laki László (2004): *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág Kiadó.
- Kristóf Luca (2011): 654984582 A lázadásmentes nemzedék. In: Socio.hu, 2011/2. Interneten: 654984583 <http://www.socio.hu/2pdf/4kristof.pdf> (Letöltve: 2012.07.30.).
- Newman, S. Katherine (1988): *Falling from Grace: The Experience of Downward Mobility in the American Middle Class*. Free Press.
- Newman, S. Katherine (1999): *Falling from Grace: Downward Mobility in the Age of Affluence*. University of California Press.
- Somlai Péter (szerk.) (2007): *Új ifjúság. Szociológiai tanulmányok a posztadoleszcensekről*. Napvilág Kiadó.
- Szalai Erzsébet (2004a): *Az első válaszkísérlet: a létezett szocializmus – és ami utána jön...*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2004b): Tulajdonviszonyok, társadalomszerkezet és munkásság. In: *Kritika*, 33. évf., 9. sz.: 2–6.
- Szalai Erzsébet (2011): *Koordinátákon kívül: Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum Könyvkiadó.
- Szelényi Iván: (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Akadémiai Kiadó.
- Utasi Ágnes (2008): *Éltető kapcsolatok: A kapcsolatok hatása a szubjektív életminőségre*. Új Mandátum Könyvkiadó.